

Szelényi Iván

ÚJ OSZTÁLY, ÁLLAM, POLITIKA

Tézisek életművemről

a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez

Budapest – Los Angeles, 1989 július – október

1975–89 között, külföldön töltött éveim alatt, angol nyelven írt és publikált, mintegy 30 tanulmányomból válogatást készül megjelentetni 1990 májusában az Európa Kiadó *Új osztály, állam, politika* címen. A kiadó felkérésére hosszabb lélegzetű utószót írtam, melyben összefoglaltam nemcsak a kötetben közreadandó tanulmányok főbb gondolatait, hanem igyekeztem azokat elhelyezni egész életművemben. Most ezt az írást nyújtom be a TMB-hez abban a reményben, hogy ezt el tudja fogadni mint „életművem téziseit”, s ennek alapján nekem a tudományok doktora fokozatát adományozza.

Téziseim két fő részből állnak. Az első részben dióhéjban beszámolok 1975-ben bekövetkezett emigrációm előzményeiről, különös tekintettel emigrációmat megelőző tudományos munkásságom fő téziseire. Az utószó második részében aztán áttekintem azokat a fontosabb kérdéscsoportokat, melyekkel az elmúlt másfél évtizedben foglalkoztam, különösen részletesen foglalkozom ennek során az *Új osztály, állam, politika* című kötetben megjelenő tanulmányokkal, de beszámolok több más írásom főbb mondaniva-

lójáról is. Téziseimet a szövegben idézett dolgozataim, illetve az idézett dolgozatokhoz szorosabban kapcsolódó írásaim bibliográfiájával zárom.

I. Előzmények

1962–1975 között három kérdéskörrel foglalkoztam, s mindháromban a kommunista ideológia számára elfogadhatatlan eredményekre kezdtem jutni. Ez a három kérdéskör a következő volt: 1. kísérlet a szocialista társadalmi egyenlőtlenségek új elméletének a megalkotására; 2. kísérlet a szocializmus új politikaközpontjának a megalkotására, a szocializmusnak mint redisztributív gazdasági rendszernek a jellemzése; 3. kísérlet a szocializmus új társadalmi struktúraelméletének megalkotására, melynek célja a szocialista társadalom új osztálykonfliktusokkal, az osztályjellegű gazdasági konfliktusok új szisztémájával történő leírása.

1. A szocialista társadalmi egyenlőtlenségek új elméletének vázlata

Konráddal mi voltunk az elsők, akik Kelet-Európában szisztematikus adatokat gyűjtöttünk arról, hogy különböző foglalkozási csoportok milyen jellegű és minőségű lakásokhoz jutottak. Ezek a kutatások számunkra meglepő, új eredményeket produkáltak.

Az eredmény két szempontból volt új és – remélem, szerénytelenység nélkül mondhatom két évtized távlatából – jelentős:

a. A társadalmi egyenlőtlenségek kapitalista és szocialista országok közötti összehasonlítását új megvilágításba helyezte, s ennyiben hozzájárult a társadalmi egyenlőtlenségek új értelmezéséhez nemcsak hazai, hanem nemzetközi vonatkozásban is. A nyugati társadalmi rendszerek elemzésére épülő szociológiai elmélet közhelyszerűen azt tette fel, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket a piac hozza létre, s az állam népjóléti redisztribúciója több-kevesebb sikerrel korrigálja. Mi az első alkalommal mutattunk rá arra, hogy ez csak abban az esetben igaz, ha a gazdaság domináns mechanizmusa a piaci integráció. Szocialista gazdaságokban, melyekben a domináns integratív mechanizmus a redisztribúció, a tőkés gazdasági egyenlőtlenségi rendszerek „tükröképe” érvényesül. Itt a redisztribúció teremti az egyenlőtlenségeket s az alárendelt piac korrigálja. David Stark az *American Sociological Review*-ban, 1986-ban megjelent tanulmányában ezt a módszert a „tükröző összehasonlítás módszerének” keresztelte: Ha szocialista és kapitalista rendszereket hasonlítok össze, úgy teszek, mintha a tükörbe néznék. Ami az arcom jobboldala, az a tükörképemen a baloldalon jelenik meg. Rendszerközi összehasonlításokban „invertálni” kell elméleti következtetéseinket. Ezzel teljesen egyetértek; Konráddal a hatvanas évek vége óta következetesen ennek a módszernek az alkalmazására törekedtünk.

b. Kutatásainkat megelőzően a szocialista társadalmak egyenlőtlenségeivel, illetve rétegződésével foglalkozó irodalom alapfeltételezése az volt, hogy a szocialista társadalmakban lévő egyenlőtlenségek a gazdasági hatékonyság követelményeiből, a munkamegosztás szükségességeiből, végső soron tehát a piac logikájából fakadnak. Egyenlőséget a humanizációs célzatú állami beavatkozás hozhat csak létre, mely ellensúlyozza, s

REPLIKA

idővel fel is számolja a munkamegosztásból eredő egyenlőtlenségeket. A hatvanas évek végén a szociológusok általában abban is megegyeztek, hogy a fejlődés tendenciája a szocialista országokban éppen ezért az egyenlőtlenségek mérséklődése, a társadalom fokozott nyitottsága, vagy ahogy azt akár még a nyolcvanas évek elején is egyesek megfogalmazták: a státuszok fokozódó inkonzisztenciája. Nos, a mi eredményeink ennek homlokegyenest ellentmondtak. *Mi a szocialista társadalmak egyenlőtlenségének új rendszerét véltük azonosítani.* A szocialista társadalmat nem úgy írtuk le, mint ami akár jelenében, akár várható jövőjében egyenlőbb, mint a kapitalista társadalmak. Azt állítottuk, hogy a szocializmus új módon egyenlőtlen, s ezek az egyenlőtlenségek makacsul újratermelődnék, ellensúlyozásuk nem a szocializmus kiteljesítésétől, hanem éppenséggel korlátozásától várható.

2. Kísérlet a szocializmus új politikai gazdaságtanának a megalkotására. A szocializmus mint redisztributív gazdasági rendszer

Polányi gondolkodásától távolról sem idegen módon úgy érveltünk Konrád Györggyel, hogy a szovjet típusú gazdaság a Polányi által leírt redisztributív rendszer egy modernizált változatát hozta létre. A szovjet vagy a sztálinista magyar gazdaság természetesen nem azonos az „ázsiai termelőmóddal”, de azzal analóg jelenség. A különbségeket érzékeltetendő, mi az ázsiai termelőmódot „tradicionális redisztribúciónak”, a szovjet típusú gazdaságot „racionális redisztribúciónak” neveztük el.

A szovjet típusú gazdaságoknak „racionális redisztribúcióként” történő értelmezéséért sok kritika ért bennünket. Ellenérvként azt szokták felhozni, hogy a szovjet típusú gazdaság irracionális. E kritika azonban összetéveszti a gazdasági hatékonyság és a gazdasági hatalom legitimitációjával szolgáló elvek, ideológiák természetét. Nyilvánvaló, hogy az „ázsiai termelőmód” és a szovjet típusú gazdaság között minőségi különbség van a hatalom legitimitációs elvei szempontjából. Míg – Weber fogalmi rendszerét használva – az ázsiai típusú társadalmakban a gazdasági hatalom tradicionális uralom volt, addig a szovjet, magyar vagy lengyel tervező tervezői hatalmát nem az évszázadok során kialakult hagyományok alapján ráruházott hatalommal, hanem éppenséggel a tervezői ráció vélt magasabbrendűségével indokolja. A szocialista redisztributív hatalom tehát racionális érvrendszeren alapul. Ebből persze távolról sem következik, hogy ez a hatalom hatékony gazdasági teljesítményt biztosít. Valamely gazdasági rendszert nem az tesz racionálissá – a tradicionálistól vagy karizmatikustól megkülönböztetendő –, hogy hatékonyabb, hanem, hogy milyen érvrendszerekre hivatkoznak a hatalom birtoklói, racionálisakra-e, avagy a hagyomány, illetve a vezető egyéniség különleges tulajdonságaira.

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvben – ismét Max Weber nyomán – különbséget tettünk a piaczgazdaságok és a redisztributív gazdaságok racionalitása között. A piaczgazdaságokat, illetve a magántulajdonlás elvére épülő polgári társadalmakat az instrumentális, illetve formális racionalitás jellemzi, a szocialista, illetve modern bürokratikus társadalmi szervezetek viszont – Weber kifejezésével élve – „szubsztantív”, „tartalmi” racionalitással indokolják működésüket. Weber már több mint fél évszázaddal ezelőtt kimutatta, hogy a szubsztantív racionalitás természetesen

irracionálisnak tűnik az instrumentális, illetve formális racionalitás szempontjából, bár persze arra is rámutatott, hogy a formális racionalitás sem kevésbé irracionális azok szemében, akik a szubsztantív racionalitás elvei szerint cselekszenek. Ilyen leíró s nem értékelő értelemben tekintettük tehát a szocialista gazdaságot racionális redisztribúciónak. Könyvünk egésze egyébként pontosan ennek a racionális redisztribúciónak a radikális kritikája. Éppenséggel azt mutatta ki, miért szükségszerű, hogy a racionális redisztribúció a világpiacon versenyképtelen, a hiányt, az egyenlőtlenégeket makacsul újratermelő rendszert hozzon létre. Könyvünk a gazdasági reform racionalizációs törekvéseinek korai, a hasonló közgazdasági elemzéseket csaknem egy évtizeddel megelőző kritikája.

Tartalmát tekintve a mi racionális redisztribúció fogalmunk pontos megfelelője annak, amit később Kornai „bürokratikus koordinációnak” vagy „puha költségvetési korlátnak” nevezett el. Mitől is „puha” a költségvetési korlát? Mikor nevezem a gazdaság egy rendszerét vagy alrendszerét bürokratikus koordinációnak? Pontosan akkor, amikor az állam redisztributív módon többletterméket von el a nyereséges vállalatoktól és azt újra elosztja a veszteséges vállalatok fenntartására. 1974-ben írt könyvünk tehát teljes összhangban van Kornai *A hiány* című kiváló művével, a „Bürokratikus és piaci koordináció” című tanulmányával, és talán méginkább legutóbbi, Matits Ágnessel közösen írt, a vállalati jövedelmek újraelosztásával (vagyis redisztribúciójával) mint a hiány, illetve a bürokratikus koordináció hatékonyságzavarainak legfőbb okával, illetve indikátorával foglalkozó könyvével.

Csaknem két évtizedes távlatból visszatekintve úgy gondolom, hogy eddigi tudományos munkásságom leglényegesebb teljesítménye az volt, hogy Polányi redisztribúciófogalmát mint kritikai fogalmat alkalmaztam a modern szocialista gazdaságokra. Polányi e tekintetben meglehetősen naív volt: számára a piac volt minden rossz forrása. Azért dolgozott „szubsztantív gazdaságtörténeti elméletén”, hogy bebizonyítsa: a piac nem általános, nem a végső racionalitás rendszere, mert vannak alternatív s Polányi véleménye szerint „jobb” racionális gazdasági integrációs rendszerek is. Például Polányi úgy vélte, hogy a redisztribúciónak kell korigálni a piaci rendszerek ellentmondásait, illetve kudarcait. Tiszta piacok soha nem léteztek, s ha egy gazdaság a tiszta piaci helyzethez közelít, működésképtelenné válik. Bizonyos értelemben Polányinak persze igaza volt. Polányi a modern, szociáldemokrata, népjóléti állam korai teoretikusa volt, s valóban, a tőkés piaci rendszernek és a népjóléti állam redisztributív beavatkozásának a koordinációja – ma már tudjuk – a nyugati tőkés gazdaság legsikeresebb gazdasági és társadalmi-politikai korszakát hozta létre a Nagy Gazdasági Válságot és különösképpen a második világháborút követően. Ma Kelet-Európában s így Magyarországon is sokan hajlamosak erről megfeledkezni, s a neoklasszikus közgazdaságtan, illetve az arra épülő thatcheri, illetve rcagani gazdaságpolitika fenntartás nélküli ideológiáivá válnak. Én e vonatkozásban túlságosan is szociáldemokrata vagyok, jobban hiszek Polányinak, mint Hayeknek vagy Milton Friedmann-nak. Ennek ellenére hadd szögezzem félreérthetetlenül le, hogy távolról sem fogadtuk el kritikátlanul Polányi piac-, illetve redisztribúció-elemzését. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvben Polányi revíziójára vállalkoztunk: a dominánsan vagy kizárólag redisztributívan integrált gazdaságot bíráltuk a piac szempontjából.

REPLIKA

Egyáltalán nem akarok tehát mentegőzni a „racionális redisztribúció” fogalmáért. Pontos, leíró, ideológiáktól mentes fogalmat alkottunk, mely alkalmas a szocialista gazdaság alaplogikájának a bírálataira anélkül, hogy a tőkés piacgazdaság apologetikus igazolására vállalkozna. Nem kell csöppet sem szeretnem a tőkés típusú kizsákmányolást ahhoz, hogy a szocialista kizsákmányolás rendszerét bírálhassam. A racionális redisztribúció kritikája, mely kiegészíti a tőkés piacgazdaság kritikáját, a keleti–nyugati (vagyis a szocializmus kritikájára a kapitalizmus dicsőítése nélkül vállalkozó) kritikai elmélet része, a weberi megértő, értékmentességre törekvő, az értékválasztásokat nem a tudományos megismerés körében elvégző, hanem a demokratikus politika szférájába utaló társadalomkutatás eszköze. Ez iránt a megértő és értékmentes társadalomkutatás iránt voltam és maradtam elkötelezett.

3. Kísérlet a szocialista társadalmi struktúra új elméletének megalkotására. Az államszocializmusnak a redisztributív hatalom elemzése alapján feltárt osztályviszonyai

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz a társadalmi struktúra olyan új elméletét próbálta megalkotni, mely a redisztributív hatalom természetrajzából indul ki, ami Kornai inkább szociálpszichológiai elemzésével szemben egy strukturalista társadalomkép felrajzolására vállalkozik.

Osztálystruktúra-elemzésünk a marxi osztályelmélet weberi kritikájából indult ki. Azzal érveltünk, hogy legalábbis a szocialista társadalom szerkezetének megértéséhez nem elégséges a tulajdonviszonyok elemzése. Ehelyett a társadalom újratermelési rendszerének institucionalista megközelítését javasoltuk. Míg a tőkés gazdaság osztályszerkezetét a munkaerőpiaci helyzetek, a tőke- és munkapiac alapján kellőképpen meg lehet határozni, a szocialista osztályviszonyokat a redisztribúciós intézményrendszer alapján kell elemeznünk. Ha a tőkés gazdaság alapvető osztálydichotómiája a munkaadó–munkavállaló, a tőketulajdonos–munkaerőtulajdonos kettőssége, akkor a szocialista társadalom alapstruktúráját a redisztributív hatalom birtokosai és a redisztributív hatalomtól megfosztott közvetlen termelők dichotómiája írja le a legmegfelelőbbben. Egyben hangsúlyoztuk azt is, hogy a redisztributív és a közvetlen termelő között egy széles középosztály is kialakul, melybe azok tartoznak, akik ugyan redisztributív döntéseket nem hoznak, de a redisztributív utasításokat a termelőknek továbbítják, illetve a redisztributív intézményeket legitimálják.

Két évtized múltán is úgy képelem, hogy ez a szocialista társadalom feszes és pontos osztályelemzése. A mai napig uralkodó, a foglalkozások hierarchiába rendezésén alapuló rétegződéskutatással ellentétben, a mi osztályelemzésünk feltárta a szocialista társadalomban feszülő, antagonisztikus érdekellentéteket, melyek jórészt felelősek az elmúlt két évtized fokozódó társadalmi és gazdasági válságáért, a gazdasági reformkísérletek sorozatos kudarcaiért.

Különösen érdekelt bennünket a redisztributív hatalmat közvetlenül gyakorló, bürokratikus káderelit és az értelmiség viszonya. Könyvünket az tette különösen vitathatóvá a hazai értelmiségiek szűk körében, akik szamizdatban olvasták a művet, hogy mi a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején a bürokratikus elit és az értelmiség összefonódását véltük felismerni. Úgy képzeltük, a káderelit fokozatosan értelmiségivé

válík, s az értelmiség egyre szélesebb részei kapcsolódnak be – tervhivatali, akadémiai, minisztériumi reformbizottságok tagjaiként, programírókként, de néha még döntéshozatali joggal is járó állások betöltőiként – a redisztributori hatalom gyakorlásába. Mi természetesen nem azt állítottuk, hogy a hetvenes évek elejének szocialista társadalmában az értelmiség uralkodik (az értelmiségről mint „in statu nascendi” osztályról írtunk), de úgy gondoltuk, hogy ha a reformkísérletek sikerrel járnának, akkor a szocializmus elérkezhetne egy olyan új, a sztálinista totalitarizmust s a poszt-sztálinista hruscsovista-kádárista bürokratizmust követő, harmadik korszakába, melyben az értelmiség egésze az uralkodó osztály.

II. Magyar szociológusként Nyugaton Gondolatok az államról, az „új osztályról” és a polgárosodásról

1. Az állami termelőmód és a szocialista vegyesgazdaság elmélete

Amikor azon kezdtem törni a fejemet, hogy milyen fajta szociológiát akarok a világnak ebben a részében művelni, úgy gondoltam, akkor maradok a leginkább következetes saját magamhoz s korábbi munkámhoz, ha nem ideológiai tételekhez, hanem korábbi munkám módszereihez, ismeretelméleti alapjaihoz ragaszkodom. Mint már írtam, tudományos elkötelezettségem az elemző s nem az értékelő gondolkodásmódhoz, az ideológia kritikájához s nem az ideológiai kritikához kötött. Úgy képzeltem – ismétcsak Webertől tanultam ezt –, a szociológusnak nem a programadás a dolga. A szociológusnak nem az a dolga, hogy megmondja az embereknek, hogy mit tegyenek, hanem, hogy segítsen nekik megérteni, hogy mit tehetnek. Az ilyen értelmezésű szociológia a morális, politikai értékelés helyett inkább a demisztifikációt, a jelenségek transzparenssé tételét tekinti a kutató feladatának. Ezért gondoltam s gondolom, hogy a jó szociológus ezeket az elveket követve gyakran azoknak az oldalán találja majd magát, akik a hatalomnak alávetettek. Ezt nem is annyira morális elkötelezettség, hanem kutatói önérdék indokolja. Ha mint kutatónak az a dolgom, hogy még el nem mondott dolgokat mondjak el, kutatói önérdékem fordít a hatalmat birtoklók ellen, akik hatalmuk fenntartásában éppenséggel építgetik azokat az ideológiai hegemoniákat, melyeket nekem mint szociológusnak rombolnom, „demisztifikálnom” kell. Így jutottam arra a következtetésre, hogy akkor vagyok konzekvens önmagamhoz, ha nem absztrakt elvekhez (mondjuk a piacpártisághoz és redisztribúcióellenességhez) maradok hűséges, hanem az „alulról jövő kritikai elemzés” módszeréhez, az ideológiakritikához.

Az állami termelőmód kategóriájának a bevezetése új perspektívákat nyitott meg előttem a szocialista társadalmakban lezajló folyamatok elemzése terén is. Már 1978-ban írt: „Az állam viszonylagos autonómiája vagy az állami termelőmód” című tanulmányomban felvetem azt a gondolatot, hogy elvileg a modern gazdaságok négy típusa képzelhető el: 1. az USA-val leginkább jellemezhető, tiszta piacgazdaság, melyben a tőkés termelőmód van monopolhelyzetben; 2. szociáldemokrata típusú vegyesgazdaság, melyben ugyan a tőkés termelőmód megtartja domináns helyzetét, de kiegészül egy állami termelőmóddal; 3. a szovjet típusú, tisztán redisztributív gazdaság, melyben az

REPLIKA

állami termelőmódnak van monopóliuma; 4. illetve egy olyan szocialista vegyesgazdaság, melynek első jeleit Magyarországon és Lengyelországban véltem fellelni, s melyben ugyan az állami termelőmód megőrzi dominanciáját, de kiegészül egy növekvő kisáru-termelő móddal, tőkés termelőmóddal. Amikor 1982-ben ismét hazaengedtek Magyarországra, mindkét előadásomban, melyet a Társadalomtudományi Intézetben, illetve az MTA Közgazdaságtudományi Intézetben tartottam, már ezt adtam elő, mérsékelt sikerrel. Akkoriban nemigen tudtam meggyőzni kollégáimat, hogy a magyar gazdaság egyszektorúból kétszektorúvá van átalakulóban, s ezzel párhuzamban a társadalom egyszerű hierarchikus piramisa is duális társadalmi szerkezetté alakul át, aminek legfontosabb új jellemvonása egy új kispolgári osztály kialakulása. Emlékszem még arra, hogy Bauer Tamás, aki már akkor is legkedveltebb közgazdász szerzőim közé tartozott, egyébként személyem iránti politikai szolidaritásáról biztosító hozzászólásában (igencsak konzervatív kollégájának támadásával szemben engem védve, Bauer „Szélnyi elvtársnak” nevezett, s a vele való elvtársaságot akkor is, most is szívesen vállalom) milyen szépséggel fogadta a kispolgári osztály várható kialakulásáról s annak a bürokráciával lehetséges koalíciójáról szóló előrejelzésemet. Szociológus kollégáim között akadtak viszont, akik kedvezőbben reagáltak: Kolosi Tamás úgynevezett L-modellje, illetve újabban Hankiss Elemérnek a kispolgárság-bürokrácia szövetségre, nagykoalícióra vonatkozó előrejelzése s az én ekkor megfogalmazódó, új társadalmi struktúra-elképzelésem – melyet érett formában *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvem japán nyelvű kiadásához írt „Önkritiká”-ban fejtettem ki részletesebben – igencsak egybecseng. Ezekkel a társadalmi struktúra-elméleti fejleményekkel az alábbiakban valamivel részletesebben foglalkozom. Most viszont vissza szeretnék térni arra, miként igyekeztem továbbfejleszteni a szocializmus politikai gazdaságtanával kapcsolatos elképzeléseimet a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek során. E tanulmánykötetben három további, ilyen témájú dolgozatom olvasható, a „Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságban”, az „Államszocializmus és szociálpolitika”, valamint a „Szocialista gazdasági válságok: Kelet-Európa útban egy szocialista vegyesgazdaság felé?”.

Az „Államszocializmus és szociálpolitika” című, Manchin Róberttal közös írásomban (a dolgozatot 1984-ben írtuk, a *Medvetáncban* 1986-ban, angolul pedig 1987-ben jelent meg) továbbfejlesztettük a szocialista államnak az összgazdaság integrációját szolgáló, redisztributív tevékenysége és a politikai állam népjóléti redisztribúciója közötti különbséget. Ez az írás a „Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságokban” című írás közvetlen gondolati folytatása. Ismét leszögezzük, hogy az államszocialista redisztributív gazdaságokban az állami termelőmód monopolhelyzete esetében a redisztribúció egyenlőtlenségeket teremt s a piac egyenlősítő; de a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek elejének magyar tapasztalatai alapján azt is megállapítjuk, hogy a piac fokozatos térnyerésével a. a piac vagy a kialakuló tőkés termelőmód is kezdi megszűlni a maga egyenlőtlenségeit, valamint b. – s ez szociálpolitikai szempontból a legveszedelmesebb – a régi bürokratikus rend kezdi megtanulni, hogy miként használja fel a piacot a saját érdekeire, „piacosítja” a maga korábbi, bürokratikus, rendi jellegű privilégiumait, a társadalmi előnyök így tovább halmozódnak, míg a redisztribúció rendszerében leghátrányosabb helyzetben lévők a piacon sem

boldogulnak. Mit lehet tenni a mindkét dimenzióban hátrányos helyzetben lévők érdekében? A dolgozat végkövetkeztetése, hogy amikor a szocialista gazdaság kétszektörű vegyesgazdasággá lesz, akkor válik szükségessé és lehetségessé a tudatos szociálpolitika bevezetése. Ez a szociálpolitika megköveteli a „gazdasági redisztribúció” és a „jóléti redisztribúció” világos különválasztását. Ma is úgy gondolom, ez pontos és jó gondolat volt. Érvelésünk lényege az volt, hogy az „államot”, mely az állami vállalatok tulajdonosa, külön kell választani a politikai államtól, mely nem munkavállalókkal, hanem állampolgárokkal áll szemben. A „gazdasági redisztribúció” az állami termelőmód terrénuma, forrása az állam vállalataiból származó nyereség, s célja a tőkejavak újraelosztása. A politikai állam jövedelmének forrása ezzel szemben az állampolgárok adója (jövedelmi, illetve forgalmi adói). Ezen adóbevételek egy részéből fedezi adminisztrációjának és erőszakszervezeteinek a költségeit. A szocializmus államszocialista vagy kommunista korszakában, a redisztributív integráció monopóliumának idején a gazdasági és a jóléti redisztribúció nem vált el egymástól, s ez – és mögötte az a tény, hogy a gazdaság termelő szférájának képviselői általában erősebbnek bizonyultak a jóléti szempontokat képviselő tárcák s szervezetek képviselőinél egymással folytatott bürokratikus alkuk során – volt az oka annak, hogy a redisztribúció termelte, mintsem hogy mérsékelte a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ebben a tanulmányban úgy véltük, hogy a posztkommunista fejlődéssel lehetőség nyílik olyan szocialista vegyesgazdaság létrehozatalára, ahol ugyan a redisztributív integrált állami szektor mint a gazdaság jelentős, akár domináns szektora fennmarad, de kiegészül egy valóságos magánszektórral, mely dinamikus jövedelemnövekedés forrása lehet, s így létre tud majd hozni olyan személyi jövedelmi adóalapot, melyre az állam most már valóságos, szociális értelemben valóban redisztributív, a gazdagokat adóztató s a szegényeket segítő szociálpolitikát építhet, s versenyben tarthatja azokat a polgárait, akik se a piacon, se a redisztributív szektorban nem boldogulnak.

A nyolcvanas évek közepén kibontakozó magyar gazdasági válság szükségessé tette a „második gazdaság”, illetve a „második szektor” pontosabb végiggondolását. Mi történt a magyar gazdasági kísérlettel, amely a „második gazdaság” felé való nyitással, különösen a mezőgazdaságban a hetvenes évek során – kis túlzással azt mondhatjuk – gazdasági csodát hajtott végre? Miért ült le a „második gazdaság”, mi következik ebből a kudarcból? „A szocialista gazdasági válságok” című tanulmány diagnózisa, hogy a magyar gazdaság kibontakozó válságát az okozta, hogy a jogi és gazdaságpolitikai korlátok lehetetlenné tették, hogy a második gazdaság a gazdaság második szektoraként, magánszektorként vagy tőkés termelőmódként funkcionáljon. Azzal érvelek, hogy a válságból való kilábalás meg fogja követelni a „második vagy másodlagos szektor” jogi korlátozásának a megszüntetését és egy olyan magánszektor létrejöttét, amely önálló felhalmozási ciklussal rendelkezik. A hetvenes évek végén kibontakozó hosszú szocialista válságból való kilábalás olyan gazdaságpolitikát követel, mely nem korlátozza, hanem éppenséggel ösztönzi a magánfelhalmozást, s amelyben a bér munka alkalmazásának sem szabnak jogi korlátokat, sőt, a ráfizetéses állami szektor fokozatos visszaszorítása érdekében ösztönzi is.

Kornai János *A hiány* című könyve nagy szerepet játszott abban, hogy erre a következtetésre jutottam. Kornai és Bauer írásait korábban is ismertem, de 1983–85

REPLIKA

között különösen gondosan olvastam újabb írásaikat. Kornainak a nyolcvanas évek elején született elemzéseit a következő módon értelmeztem (ez Kornai gondolatmenetének nem interpretációja, inkább „extrapolációja”): Az állami vagy egyéb kollektív tulajdonban lévő vállalatoknak szükségszerűen „puha költségvetési korlátai” vannak (ezt saját terminológiámmal úgy is mondhatom: a szocialista, tulajdonos állam redisztributív, integratív tevékenysége szükségképpen és elkerülhetetlenül felpuhítja a költségvetési korlátokat). Ez nagyobb bajokat az extenzív iparosítás korában nem okozott, de amikor a hetvenes évek közepétől a gazdaság elérkezett az intenzív növekedés korszakába és az új technológiai forradalmat éppen átélő világpiacon versenyképes akart lenni, akkor ezek a puha költségvetési korlátok lehetetlenné tették a gyorsan változó gazdasági körülményekhez való alkalmazkodáshoz szükséges gyors, rugalmas tőkeátcsoportosításokat. Ehhez kemény költségvetési korláttal rendelkező, tehát – ugyan Kornai ezt a fogalmat nem használja, én mégis ideírom – magánvállalatokra van szükség. Bauer Tamás is nagy hatást gyakorolt rám a nyolcvanas évek elején írt dolgozataival. Bauer hívta fel a figyelmemet arra, hogy a tulajdonformának nagyobb jelentősége van, mint mi azt Konráddal 1974-ben gondoltuk. Akkor azt hittük, hogy a szocialista társadalom elemzésénél feleslegessé vált a termelőmódnak vagy a tulajdonviszonyoknak a taglalása, ezért helyettesítettük a termelőmód kategóriáját a gazdasági integráció fogalmával. Már az állami termelőmóddal foglalkozó dolgozatomban megéreztem, hogy itt hibát követhetünk el, s egyszer majd tisztáznunk kell, miként függ össze a redisztributív integráció, az állami termelőmód, illetve az állami tulajdon jelenséggöre. Ennek a feladatnak az elvégzését csak 1987-ben kezdtem meg a „Szocialista gazdasági válságok” című dolgozatomban. Bauer Tamás újabb munkássága, különösképpen a „második gazdasági reformmal” foglalkozó, úttörő jelentőségű dolgozata világossá tette számomra, hogy korábbi elemzésemben hol volt a hiba. Bauer tudomásom szerint az első szerző, aki felismeri, hogy a gazdasági mechanizmus reformját Kelet-Európában a tulajdonviszonyok reformjának kell követnie. Az 1968 körül beinduló „első reformhullám” reformerei lényegileg úgy gondolták, hogy a gazdaság dinamizálásának a feladata megoldható a „szocialista piacgazdaságra” való áttéréssel, vagyis elegendő a gazdaságirányítási mechanizmusok módosítása anélkül, hogy az állami, kollektív tulajdonlás rendszeréhez hozzá kellene nyúlni. Elképzelhető a piac működése a tulajdonjogok változtatása nélkül, elképzelhető piaci koordináció állami tulajdonban lévő vállalatok között. (Ez alól Liska Tibor a maga különös, poétikus közgazdaságtanával az egyetlen lényeges kivétel. Ő mindannyiunknál korábban felismerte a személyes tulajdonlás fontosságát, még ha utópisztikus antikapitalizmusa meg is akadályozta abban, hogy e felismerés reális közgazdasági következtetéseit levonja.) A gazdasági reformok „második hulláma”, mely 1985–86 körül kezdi programját kialakítani, s melyhez Bauer dolgozata jelenti a nyitást, a „mechanizmusreform” gondolkodásától radikális módon eltér. E második hullámban a reformerek felismerik, hogy piac csak akkor lehet, ha a piac működésének megfelelő tulajdonjogokat hoznak létre. Ez egyébként egybecsengett az amerikai közgazdaságtanban az 1980-as években gyorsan terjedő, „property rights” (tulajdonjogi) iskola alaptételével is. Ennek az irodalmával szintén 1985 után kezdtem megismerkedni. Bauer – legalábbis a nyolcvanas évek közepéig – azt remélte, hogy a tulajdonjogi reformok lehetségesek a kollektivistá tulajdonon belül. Azt remélte, hogy az állami bürokratikus

tulajdonlás differenciálása, illetve helyettesítése öngazgatással, szövetkezetekkel stb. biztosítani tudja a piac működésével konzisztens tulajdonjogokat.

Bár az öngazgatás gondolatát politikailag én is szimpatikusnak találtam (politikailag magamhoz mindig azokat találtam legközelebb állónak, akik magukat a demokratikus, öngazgató szocializmus híveinek vagy baloldali szociáldemokratáknak vallották), a „Szocialista gazdasági válságok” című dolgozatban a nyolcvanas évek hazai gazdasági és társadalmi folyamatait elemezve arra kényszerültem, hogy radikalizáljam Kornai és Bauer gondolatait. Elemzésükből 1987 nyarára arra a következtetésre jutottam, hogy mivel az állami tulajdon, a puha költségvetési korlát és a redistribúció szinonim fogalmak, ezért a gazdaság állami szektora „reformálhatatlan”. A szocialista piacgazdaság fogalma és programja illúzió, elvileg sem teremthető meg a dinamikus, a gyorsan változó, a piachoz alkalmazkodni képes államgazdaság. Hacsak nem akarnak a szocialista gazdaságok gazdasági izolációban és stagnálásban megmerevedni, akkor létre kell hozniuk, a „második gazdaság” embrionális formáiból ki kell fejleszteniük egy valóságos magánszektort, meg kell szüntetniük a magántulajdonlás jogi korlátait, minden szempontból egyenjogúsítaniuk kell az állami és magántulajdont. Sőt, a jogi egyenjogúsításon túl, agresszíven magántulajdonpárti politikát kell folytatniuk, hiszen a posztkommunizmusba való átmenet óriási gazdaságpolitikai feladata a magántőkék „eredeti akkumulációja”. Emlékezzünk Polányi fontos tanítására: a piac, illetve a magántőke nem természetadta jelenség, hanem történetileg mindig állami gazdaságpolitikák és jogalkotó tevékenységek eredménye. A neoklasszikus közgazdaságtan könnyen megfélekedzik erről, s hajlamos a piacot és a magántőkét az emberi természetből, valami történetfeletti, filozófiailag meghatározott racionális ember természetéből levezetni. A piacnak, illetve a magántulajdonnak az ilyesfajta *rational choice* elmélete nem állja ki a gondos történelmi elemzés próbáját, s alkalmatlan a posztkommunista átmenet korszakában a magántőke-akkumuláció hatalmas feladatára vállalkozó társadalmak gazdaságpolitikájának a kialakítására. Meg vagyok győződve arról, hogy Magyarországon működőképes piacgazdaság csak akkor jöhet létre, ha a hazai magántőkét aktívan támogató s a külföldi versenytől hosszabb ideig védő gazdaságpolitikát folytat a magyar állam. Magántőke-felhalmozásra van szükség ahhoz, hogy a születő magánvállalkozások idővel el tudják szívni az állami szektorban felesleges munkaerőt, és az állami szektort a magyar gazdaság feltételei közötti „optimumra” redukálják. Úgy gondoltam, hogy a „második gazdaság” kísérlete azért jutott csődbe, mert a második gazdaság ugyan képes volt új jövedelmeket létrehozni, de ahelyett, hogy ezeket magánfelhalmozásra és a gazdaság további dinamizálására használta volna fel, idológisztikus megfontolások miatt a fogyasztás szférájába terelte. Így erősítette a szocialista gazdaságban egyébként is meglévő túlkeresleti hajlamot, s ez a hetvenes években kibontakozó magyar gazdaságpolitika nem kis mértékben felelős Magyarországnak az eladósodásáért.

A „Szocialista gazdasági válságok” című dolgozatnak van még egy fontos, még nem kellő pontossággal kifejtett következtetése. Ha igaz az, hogy az állami szektor reformálhatatlan, hiszen szinonim a redistribúcióval, akkor azt is mondhatnánk, hogy a magyar gazdaságpolitika a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig kettős hibát követett el: túlságosan sok piaci mechanizmust kényszerített rá az állami szektorra, s ott, ahol valóságos piac lehetne, a magánszektorban nem nyitott eléggé.

REPLIKA

E tanulmány legfontosabb s legtöbb magyar kollégám számára ma elfogadhatatlan implikációja az, hogy hagyni kell az állami szektort állami szektorként, redisztributív gazdaságként működni, a gazdaság dinamizálása csak úgy érhető el, ha új tereket teremtünk a gazdaságban, olyan új tereket, ahol valóságos piacokon valóságos magánszektor működik. Ne kívánjuk az elefánttól, hogy úgy ugráljon, mint a bolha, ne várjuk az állami szektortól, hogy úgy viselkedjen, mintha magánszektor lenne. Ennek eredménye csak a kapitalizmus és a szocializmus legrosszabb tulajdonságainak kombinációja lehet: a munkanélküliséget és az inflációt technológiai stagnálással, hiánnyal és korrupcióval ötvöző gazdaság.

A „Szocialista gazdasági válságok” ennek ellenére azzal a következtetéssel zárul, hogy a tulajdonreformok nyomán kialakuló gazdasági rendszer várhatóan nem nyugati típusú tőkés gazdaság lesz, hanem olyan „szocialista vegyesgazdaság”, amelyben az állami szektor és a redisztributív koordináció megtartja hegemon szerepét. E tanulmányban ezt nem ideologisztikus javaslatként teszem, nem azért írom, mert ezt szeretném, hanem mert a legvalószínűbb jövőnek tartom a következő 15–20 esztendőben. A legfőbb érv az állami szektor dominanciájának fennmaradása mellett: e szektor leépítésének politikai, társadalmi és gazdasági nehézségei. Jelenleg a munkavállalók 96 százaléka kap jövedelmet a magyar államtól, a termelőtöke 90–95 százaléka van állami tulajdonban. Miként lehet ilyen feltételek között, jelentős hazai magánvagyon nélkül, valóságos magánszektor létrehozni? Azt tételeztem fel, hogy e fejlődés elsősorban hazai, belső tőkefelhalmozás útján fog bekövetkezni. A második gazdaságban ma főként részmunkaidőben dolgozók egy része teljes idejű magánvállalkozóvá fog válni. E vállalkozók némelyike képessé válik bér munkások foglalkoztatására, s egymással piaci versenyben majd kiválasztódik az az új gazdasági elit, mely a nagy magánvállalatok hatékony üzemeltetésére is alkalmas. Az állami szektor e szemlélet szerint úgy zsugorodik, ahogy a magánszektor nő.

2. „Új osztály”-elméletek s „önkritikai” megjegyzések az értelmiségi osztályszerveződés lehetőségeiről

Az új osztály irodalmát olvasva figyeltem arra, hogy új osztályelméletek mintegy hullámokban jelentkeznek, divatosak néhány évig, majd elfelejtődnek, hogy egy-két évtizeddel később ismét divatba jöjjenek. „Az új osztályelméletek három hulláma” című dolgozatom fő kérdése: Mivel lehet megmagyarázni, hogy a gondolat, mely szerint a burzsoázia uralmát hamarosan valamely új osztály uralma fogja felváltani, olyan makacsul tovább él a társadalomtudományok történetében, holott az új osztály eljövételének jóslatai mind ez ideig mindig tévesnek, hamis prófécianak bizonyultak? Immár száz esztendeje újra és újra jelentkeznek teoretikusok, akik új érvekkel új jelölteket neveznek meg az új, domináns osztálypozícióra. A kör a 19. század végén az anarchistákkal kezdődött, akik Marxot azzal vádolták, hogy a burzsoázia uralmának helyébe a szocialista tudósok despotizmusát akarja állítani. Az anarchisták azzal vádolták a 19. század végi marxizmust és szociáldemokráciát, hogy társadalmi helyüket nem találó értelmiségiek hatalmi aspirációja, akik a munkásmozgalmat trójai falóként arra akarják használni, hogy önmagukat hatalomra juttassák. Ezt követte a harmincas-negyvenes években az

elméletek új hulláma, melyeket „techno-bürokratikus” osztályelméleteknek neveztem. Híveik azzal érveltek, hogy a modern gazdaságban a személyes tulajdon szerepe megszűnt vagy jelentőségét veszítette, és valóságos gazdasági hatalmat a bürokraták, a technokraták vagy menedzserek gyakorolnak. A hatvanas évekre – Gyilasz kivételével, aki ennek a hullámnak kései, az ötvenes évek végén jelentkező gyermeke – ezekről a szerzőkről is megfélekedtek, de csak azért hogy a hetvenes években kitalálják a „tudás-osztály” elméleteit. Különböző politikai nézetű szerzők – a jobboldali Schelsky-től a liberális Galbraith-en és Daniel Bellen keresztül a baloldali Gouldnerig – azzal érveltek, hogy a modern társadalomban megváltozott (vagy megnőtt) a tudás szerepe, a társadalmi hatalmat nem a pénztőkének, hanem a tudásnak avagy a kulturális tőkének a tulajdonosai gyakorolják (ez utóbbi „tudás-osztály”-elméletek közé sorolom Konráddal közös elméletemet is). E dolgozatomban Bill Martinnal azzal érvelünk, hogy minden elmélet, illetve az elméletek minden egyes hulláma mögött azonosíthatók az értelmiségiek történeti időszakonként különböző csoportjainak hatalmi törekvései. Az elméletek ezeknek a hatalmi törekvéseknek a kritikai vagy apologetikus túláltalánosításai, és azonosítható mögöttük valóságos társadalmi erő. Így a századforduló radikális mozgalmi valóban értelmiségi mozgalmak, s nem véletlen, hogy éppen Oroszországban vagy Kelet-Európában nagyobbak, radikálisabbak, vagyis azokban az országokban, ahol van egy olyan, a piacgazdaságban szakértelmiségi pozíciót nem találó értelmiség, mely új társadalmi szerepet keres a maga számára. Ennyiben Bakunyinnak igaza is volt, ő csak azt nem látta előre, hogy ezt a radikális értelmiséget a valóban értelmiségiek által kezdeményezett és vezetett forradalom után a sztálini bürokrácia nemcsak a hatalmától fosztja meg, hanem sokaknak még az életükkel is fizetniük kell az új osztály-„projektért”.

Hasonlóképpen a bürokratikus osztály elméletei is helyesen mutattak rá arra, hogy különösen a Szovjetunióban, kevésbé erőteljesen és inkább technokrata-menedzseri szerepben, de tapasztalatilag kimutathatóan Nyugaton is a hivatali hatalom birtoklója a harmincas-negyvenes években valóban kísérletet tettek saját hatalmuk megvalósítására. Ez sem járt sikerrel. Nyugaton a tőkeosztály megtanulta, miként kell menedzsereit és mérnökeiket „megvásárolni”, a Szovjetunióban pedig Sztálin halálakor kiderült, hogy a vezér karizmája nélkül ez a bürokrácia nem képes saját uralmát igazolni és a hivatali hatalomnál tágabb legitimációs elvet kell találnia ahhoz, hogy társadalmi uralmát biztosítani tudja.

Saját munkám szempontjából persze a legérdekesebb az elméletek harmadik hulláma, hiszen magam is ehhez próbáltam hozzájárulni. Van-e valami a „tudás-osztály”-elméletekben, van-e ezek mögött is valamilyen társadalmi „projekt”, valamilyen empirikusan azonosítható társadalmi mozgalom, hatalmi törekvés? Különösképpen Gouldner elmélete érdekelt, s az ő kritikájára vállalkozik a kulturális tőkével és a jogászokkal foglalkozó írásom. Röviden összefoglalva, Gouldner új osztályelmélete azt állítja, hogy az értelmiség új „nyelvet” alakított ki, melyet a kritikai beszéd nyelvének nevez (culture of critical discourse). Ezzel a kritikai nyelvvel az értelmiség minden tekintélyt aláás, így a tőketulajdonlásokon és a hivatali beosztásokon alapuló hatalmi vagy legitimációs igényeket is. A kritikai beszéd nyelve s a „professzionizmus ideológiája” az értelmiség kezében

REPLIKA

„kulturális tőkévé” válik, amivel Nyugaton a tőkéseket, Keleten pedig a bürokratákat tudja hatalmától és társadalmi privilégiumaitól megfosztani.

Nekem Gouldnerrel két fő kérdésben volt és van vitám. De mielőtt a különbségekről szólnék, hadd jelezzem, miben értek vele egyet.

A „kritikai beszéd nyelve” fogalmának megalkotását nagy teljesítménynek tartom. Gouldner a hetvenes évek más fontos teoretikusaihoz, mindenekelőtt Foucault-hoz, valamint Habermashoz és Bourdieu-höz hasonlóan, felhívta a figyelmet a hatalom és a tudás bensőséges kapcsolatára. Míg azelőtt a tudásszociológia – mind a marxista, mind a nem marxista változata – a tudásban általában nem a hatalom forrását, hanem inkább kifejeződését vélte felismerni (vagyis a hatalom forrását vagy „okát” a tulajdonban, a hivatalban stb. kereste, s a tudáskritikai megismerés dolgát abban látta, hogy kimutassa a tudat ideologisztikus összetevőit, kimutassa, hogy a tudás vagy a tudat mikénti lükröz érdekeket), Gouldner és Foucault mintegy megfordította az okozati láncot: a tudásban kereste a hatalom forrását, pontosabban azt hangsúlyozta, hogy a tudás sohasem ártatlan a hatalomban. Foucault ezt a tudás/hatalom fogalomalkotással próbálta kifejezni. Foucault a két fogalom egygyéjtözésével azt hangsúlyozta, hogy e két jelenség oly szervesen összefügg, hogy nincs értelme, nem is lehetséges egyikről a másik nélkül beszélni. Nagyon leegyszerűsítve: míg a hagyományos tudásszociológia a hatalmat a független (ok), a tudást pedig a függő (okozat) változónak tekintette, a Gouldner által radikalizált új tudásszociológia éppenséggel a tudást független s a hatalmat függő változónak. Ezzel a „radikális tudásszociológiával” messzemenően szimpatizáltam, s úgy értelmeztem, hogy Konráddal mi is ehhez igyekeztünk hozzájárulni.

Úgy gondoltam azonban, hogy Gouldner tévesen határozza meg a társadalmi uralom forrásaként értelmezhető tudás minőségét. Félrevezetőnek gondoltam a kulturális tőke fogalmát, mert túlhangsúlyozza tudás és tőketulajdon analógiáját, s különösen tévesnek gondoltam az értelmiség hatalmi törekvéseinek a professzionalizációval való összekapcsolását. Az sem tetszett, hogy Gouldner elmossa a nyugati és keleti, a tőkés és a szocialista társadalmak e szempontból szerintem lényeges különbségeit. A Gouldner elmélete mögött meghúzódó, reális társadalmi jelenség a hatvanas évek közepe és a hetvenes évek közepe között radikalizálódó, nyugati, baloldali értelmiség, a „60-as jelenség”. Súlyos tévedésnek gondoltam azonban a „68-as” nyugati értelmiség radikalizmusát a szocialista értelmiség hatalmi törekvéseivel azonos, vagy akár analóg jelenségnek tekinteni. Míg Gouldner elméletének a racionális magva a „68-as” nyugati értelmiség radikalizálódása, Konráddal közös munkám empirikus alapja a hruscsovi reformtörekvések, a szocializmus racionalizálására és humanizálására tett törekvések, illetve az értelmiségnek és a bürokráciának a szocialista országokban c program körül a hatvanas években kibontakozó „románca”. Mindkét hatalmi „projekt” megbukott. Mire Gouldner könyve megjelent, a radikalizálódott értelmiség konzervatívvá vált, a „hippik” „eljappisodtak” (yuppie-nak nevezik az Egyesült Államokban a politikailag konzervatívba forduló fiatal szakértelmiséget). Mire a mi könyvünk megjelent, a hatvanas évek szovjet és kelet-európai racionalizáló és humanizáló kísérletei elsüllyedtek a brezsnyevizmus mocsarában. De úgy vélem, hogy e két projekt egymástól érdemben különbözött, s a mi könyvünk azért volt reálisabb, mint Gouldneré, mert a kelet-európai, illetve szovjet projekt maga is reálisabb volt, több esélye volt a hatalom elnyerésére.

A kulturális tőkével és a jogászokkal foglalkozó dolgozataim ezeknek a gondolatoknak a jegyében születtek. Mindkét dolgozatban azt akarom bizonyítani, hogy az értelmiség kollektív hatalma nem alapulhat „professzionallizáción”: a kollektív hatalmi igényeket bejelentő értelmiség nem technokrata jellegű. Ez a gondolat már fontos szerepet játszott *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvben is. Ott Konráddal éles különbséget tettünk – Lukács nyomán – „telosz” és „techné” között, s azzal érveltünk, hogy ha az értelmiség elfogadja, hogy csupán a „techné” tekinthető racionális, a tudomány eszközeivel megközelíthető tudásnak, akkor ezzel értelemszerűen el kell fogadnia a kapitalista piacgazdaságban számára kijelölt rétegstátuszt. Az értelmiség osztálytörekvéseit abban véltük felfedezni, hogy az értelmiség fellázad e szerep, e társadalmi pozíció ellen. Az értelmiség hatalmi törekvése felfogható úgy is, mint olyan ismeretelméleti forradalom, amely a racionális tudás középpontjába a „teloszt”, a célokról való gondolkodást állítja (ezt nevezte jó elméleti érzékkel Fehér Ferenc „hiperracionalitásnak” *A szükségletek feletti diktatúra* című, Márkus Györggyel és Heller Ágnessel közösen írt, kiváló művében). A kollektív hatalomra törekvő értelmiség tehát éppenséggel nem technokrata, hanem ellenkezőleg: „teleokrata”. Ez a megközelítésünk élesen szembekerült a nyugati baloldali gondolkodással, mely a modern társadalom torzulását s az értelmiség útvesztését éppen a technokratikus fejlődésben, a professzionizációban látta. Gouldner ebbe a hagyományba illeszkedett be, amikor az értelmiség osztályideológiájaként a professzionizmust jelölte meg. E vonatkozásban közvetlenül kapcsolódik a Frankfurti Iskola teoretikusaihoz és Julien Bendához. Julien Benda *Az írástudók árulásáról* szóló könyvében úgy vélte, az értelmiség akkor árulta el hivatását, amikor hagyta szerepét a professzionális, szakértelmiségi, technokrata szerepre leszűkíteni, s nem töltötte be további, átfogóbb társadalmi hivatását. Konráddal mi ennek éppen az ellenkezőjét mondtuk: az értelmiség akkor „árulja el” hivatását, ha túl akar lépni a szakértelmiségi funkción, ha nem elégszik meg azzal, hogy a tudományos racionalitást leszűkítse a demokratikus politikai módszerekkel – tehát a tudományos okfejtés racionalitási szabályainak fényében irracionálisnak tűnő módon – megállapított célok eléréséhez leghatékonyabb eszközök megjelölésével (ez a technokrácia, az eszközök „uralma”). Értelmezésünkben az értelmiség akkor árulja el hivatását, ha maguknak a céloknak a kijelölését (ez a teleokrácia, a célkitűző, tudományos ráció uralma) is értelmiségi, tudományos feladatnak tekinti. Világos persze, hogy akik technokrata hatalomról beszélnek, gyakran szintén arra gondolnak, hogy az eszközök kiválasztásának ürügyén a szakértelmiség tulajdonképpen a célokat is kijelöli. Az ilyen „diszfunkcionálisan működő” technokratikus hatalom kritikájával persze Konrád és én is egyetértettünk. De a technokrata hatalom kritikusai – a Frankfurti Iskolától Bendáig – ennél továbbmentek, ugyanis ennek a diszfunkcionalitásnak a megoldását nem abban látták, hogy az értelmiség vállalja el következetesen a szakértelmiségi szerepkört, hanem éppen ellenkezőleg, a célkiválasztások igazi racionalizálását sürgették (éppenséggel nem a weberi megértő, értékmentes szerepkört akarták az értelmiségnek, hanem azt, amit Fehér hiperracionalitásnak nevez).

Az elmondottak fényében világosabb talán, mi is a kulturális tőke kritikájával foglalkozó dolgozat célja. Az írás éles különbséget tesz „humán tőke” és „kulturális tőke” között. Míg a humán tőke szakismeretet jelent, s bár anyagi privilégiumokat adhat

REPLIKA

birtokosainak, kollektív hatalmuk bázisául aligha szolgálhat, a kulturális tőke a társadalmi uralom forrása lehet, mivel birtokosai a célok kijelölésében és a jelenségek értelmének kijelölésében privilegizált ismeretelméleti helyzetet vélnek elfoglalni. Mivel a jelenségeknek ebben a szférájában a hangsúly nem annyira anyagi privilégiumokon vagy „kizsákmányoláson”, hanem az uralmon van, azt gondoltuk, hogy a kulturális tőke meglehetősen félrevezető fogalma helyett helyesebb lenne a szimbolikus uralom, a szimbólumok szférájában kialakított monopóliumokon keresztül gyakorolt uralom fogalmát használni.

A jogászokkal foglalkozó írás esettanulmány. Ebben a prototipikusan professzionizált értelmiségi szakmát, a jogot választom vizsgálódásom tárgyául, s azt kutatom, vajon mennyire befolyásolta e szaktevékenységet a nyugati értelmiség radikalizálódása a hatvanas években, kimutatható-e valamiféle osztályhatalmi törekvés a jogászok körében. Richard Abel, kiváló amerikai jogtudós a nyolcvanas évek elején sok országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító kutatást szervezett a jogászok társadalmi helyzetéről. A kutatás befejeztével s a nemzeti tanulmányok elkészültével az olaszországi Bellagióban szervezett konferencián megtárgyalták a nemzeti beszámolókat, s meghívtak néhány nem specialistát, hogy e meglehetősen leíró dolgozatokhoz különböző elméleti perspektívából fűzzenek kommentárt. Engem persze azért hívtak meg, hogy azon spekuláljak: tud-e az új osztályelmélet mondani valamit a jogászok társadalmi szerepéről. Bár a jogászokról nem tudtam semmit, a Bellagióban eltölthető hét gondolatának nem tudtam ellenállni. Sok ország empirikus elemzéseit átolvasva úgy tűnt nekem, hogy a hatvanas évek közepére a jogász szakma válságba került. A hagyományos, erősen professzionizált jogi szakma tere gyorsan szűkült. Míg korábban a nyugati polgári demokráciákban a jogászok általában saját irodákat nyitottak s bocsátották polgárként, a kisvállalkozótól nem is annyira különböző minőségben szolgáltatásait klienseik rendelkezésére, a hatvanas évekre az ilyen jogi irodák szerepe csökkent, a jogászok „proletarizálódni” kezdtek. A jogot végző szakemberek egyre nagyobb hányada vált egyszerűen munkavállalóvá, aki nagyüzemekben, sokszor nem is jogászok felügyelete alatt, szinte bérmunkásként dolgozott. Az egyes nemzeti dolgozatokból azt véltem megállapítani, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, mintegy Gouldnert igazolva, a jogász szakmában is akadtak olyanok, akik ezzel a proletarizálódásveszéllyel szemben egy „új osztály”-projekttel próbáltak védekezni. Ez fejeződött ki egyrészt a jogon belüli politikai radikalizálódásban, a kritikai jogi gondolkodás (critical legal studies) térnyerésében, a „szubsztantív” jogi szemlélet nevében a „formális” jogi gondolkodás elleni lázadásban. Ezt analógnak találtam a technokrata-teleokrata ellentétpárral, s úgy képzeltem, hogy a „szubsztantív jog” az osztályhatalmi törekvésű jogászok ideológiája. Az is érdekes volt, hogy ez a radikalizálódás együtt járt a szakma etatizálódásával is. A radikalizálódó jogászok az államban kerestek munkaadót, s az államot igyekeztek felhasználni arra, hogy például a pozitív megkülönböztetés (affirmative action) jogi eszközeivel társadalmi változást hozzanak létre. Ez az osztályhatalmi törekvésekkel kacérkodó radikális jogi gondolkodás a jogban nem a társadalmi rend tükröződését, hanem átalakítása eszközét látta.

Mindennek alapján úgy láttam, Gouldner tézisét ezek az esettanulmányok sok szempontból alátámasztják. Még ha a leginkább szakértelmiségi jellegű értelmiségi

szakmában, vagyis a jogban is tetten érhető az osztályhatalmi törekvés, akkor Gouldner helyesen gondolta, hogy valóban létezett egy nagy, a műszaki és a humán, a hagyományos és az új értelmiséget átfogó, kollektív hatalmi törekvés a nyugati világban is az 1968-at megelőző és követő években. Ugyanakkor a jogászokkal foglalkozó esettanulmányok azt is bebizonyították, hogy a projekt a hetvenes évek végére már meg is bukott. A tanulmányomban azzal érvelek, hogy a jogászok a „proletarizálódásuk” elleni küzdelemben az „újraprofesszionizáció” új stratégiáját találták ki, s ezzel a kollektív osztályhatalmi törekvésük jelentőségét és funkcióját veszítette. Hatalmi törekvéseik elvesztéséért a szakértelmiségiként elért „kollektív mobilitással”, s az abból származó, jórészt „céhes jellegű” anyagi és egyéb privilégiumokkal (magasabb jövedelemmel, szakmájuk „céhes” védelmével, a megfelelően képzett szakértelmiségi munkaerőnek a jogászszövetségen keresztüli, kvóta alapján történő szabályozásával stb.) kárpótolták magukat.

A jogászokkal foglalkozó esettanulmányom tehát alá látszott támasztani Gouldnerrel kapcsolatos tételemet, mely szerint ő valóságos társadalmi jelenségről írt, de túláltalánosította, s akkor állapította meg a nyugati értelmiség osztályhatalmi törekvéseit, amikor azok már meg is buktak.

De nemcsak Gouldnert, hanem saját, Konráddal közös elméletünket is alá kívántam vetni a tudásszociológiai kritikának. Amint a nyolcvanas években ismét hazatérhettem, s újra mind terepmunkát, mind statisztikai elemzéseket végezhettem, rájöttem, hogy a hetvenes évek közepétől bekövetkezett egy általunk előre nem látott, lényeges változás. Míg a káderbürokrácia sokkal makacsabbnak bizonyult, mint vártuk az értelmiséggel való hatalommegosztás tekintetében, várakozásunknál rugalmasabb volt a kispolgári fejlődéssel szemben. A nyolcvanas évek első felében úgy tűnt, mintha a káderbürokrácia ezt a kispolgári fejlődést az értelmiséggel való hatalommegosztás alternatívájaként kezelné. Ahelyett, hogy az értelmiségnek politikai kompromisszumokat tenne s helyet adna neki a hatalmi döntésekben, inkább a gazdaságot „liberalizálta”. Több teret adott a kis magánvállalkozásnak, mint amit mi a hetvenes évek elején elképzelhetőnek tartottunk volna. A szocializmus politikai gazdaságtanával foglalkozó, a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején írt dolgozataimban a gazdaság két-szektorúvá, vegyesgazdasággá való átalakulásáról írtam. Az „Önkritiká”-ban viszont felvázoltam az ennek megfelelő, duális társadalmi szerkezetet, ahol a korábban monopóliummal rendelkező, rendi jellegű hierarchiát, melynek csúcsán a káderbürokrácia, talpazatán a fizikai dolgozók voltak, most kiegészítette egy második hierarchia, mely inkább osztályjellegű ellentéteket takart, melyben a fenn s lenn kritériuma nem okirat vagy hűség, hanem vagyons és a piacon való ügyesség. 1985-ben írt „Önkritiká”-m legfontosabb új eleme annak mérlegelése, hogy az így kialakult bonyolultabb struktúrában a társadalmi rendek, osztályok milyen koalíciói, szövetségei elképzelhetők s valószínűek, s ennek alapján próbáltam előrejelezni a gazdasági reform folytatásának és a reformellenes visszarendeződésnek az esélyeit.

3. Városfejlődés és polgárosodás a mai magyar falun

A kettős társadalmi struktúrával, s azon belül főként a hazai polgárosodás újraindulásával a nyolcvanas évek közepe táján kezdtem intenzíven foglalkozni, amikor sokéves megszakítás után vissza tudtam térni a hetvenes évek elején megkezdett faluszociológiai munkásságomhoz. A hetvenes évek elején a pártközpont megbízásából Manchin Róberttel közösen országos faluszociológiai felmérést irányítottam. Felfigyeltünk arra, hogy Magyarországon a városfejlődés igencsak sajátosan alakult, „késleltetett” volt, s ennek messzemenő következményei voltak a hazai társadalmi struktúra alakulására. Már 1971-ben. Konrád Györggyel közösen írt. „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” című tanulmányunkban megállapítottuk, hogy ez a késleltetett városfejlődés volt felelős a tömeges paraszt-munkásság kialakulásáért, ami érdekes, új perspektívákat nyitott meg a hazai társadalomfejlődés számára. Faluszociológiai felmérésemet már nem tudtam idehaza befejezni, de a nyolcvanas évek elején a témára visszatértem. Néhány tanulmányomban – „A város a szocializmusba való átmenet korszakában”, „A regionális fejlődés és gazdálkodás Kelet-Európában” – „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” című dolgozatban vázolt elméletet igyekeztem továbbfejleszteni, nemzetközi és történeti összehasonlításban általánosítani. Végül a nyolcvanas évek elején Manchin Róbert engedélyt kapott, hogy korábbi faluszociológiai felmérésünk adataival s újabb, a KSH által gyűjtött adatokkal Madisonba jöjjön, s így befejezhetjük a magyar falvak társadalmi szerkezetével foglalkozó elemzésünket, mely hamarosan magyarul is megjelenik *Szocialista polgárosodás* címen. Ebből a munkából ad ízelítőt „A szocialista mezőgazdaságban folyó családi termelés különböző elméletei” című írás.

„A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” talán a legjobb s a legfontosabb dolgozat, amit életemben írtam. Itt a hazai városfejlődés adatait elemezve arra figyeltünk fel, hogy különösen az ötvenes években, de bizonyos mértékig még a hatvanas években is, Magyarországon a rendkívül gyors iparosodási folyamatot viszonylag lassú városfejlődés követte. Sokkal gyorsabban nőtt a városi munkahelyek száma, mint a városi lakások s ennek megfelelően a városi népesség száma. Így a lakosság egyre növekvő hányada – a nyugati szuburbanizációs tendenciával éles ellentétben nem a középosztály, hanem az elsőgenerációs, a háztáji gazdálkodást továbbra is fenntartó munkásság – falusi lakóhelyéről városi munkahelyére ingázásra kényszerült. Ez éppen ellentéte annak, amit a tőkés fejlődésen keresztülmenő harmadik világgal foglalkozó demográfusok mint „túlurbanizációt” jellemeznek (ott a városi népesség nő sokkal gyorsabban, mint a városi munkaalkalmak száma), s ezért elég csúf, de pontos szóval ezt a hazai jelenséget „alulurbanizációnak” neveztük el, s azt bizonygattuk, hogy szervesen összefügg az iparosítás szocialista stratégiájával, mely a társadalmi többletterméket nagyobb mértékben mozgósította az ipari infrastruktúra megteremtésére a városi lakásépítkezés visszafogásának az árán. A miénkkel hasonló következtetésre jutott Jiří Musil is a kelet-európai szocialista országok urbanizációs jellemzőinek összehasonlító vizsgálata alapján, sőt orosz kollégáink, O. V. Larmina, V. M. Mojszejenko és B. Sz. Csorev is „Szocialno-gyemograficeszkije aszpekti urbanizacii v SzSzSzR” című, 1978-ban megjelent művükben. Ma már mintha a szakirodalomban általánosan

elfogadott lenne az a tézisiünk, hogy a szocialista iparosítás általában a népesség kisebb mérvű területi koncentrációja mellett zajlott le, mint a tőkés típusú iparosítás.

Pearse Murray wisconsiniai diákkal közösen írt, „A város a szocializmusba való átmenet korszakában” című írásunkban főleg a szocialista, első és harmadik világ közötti különbségeket vizsgáltuk meg e szempontból. Kimutattuk, hogy a harmadik világba tartozó szocialista országokban a tőkés típusú fejlődéstől való eltérés még élesebben megfigyelhető: Vietnam és Kambodzsa esetében kifejezett várostalanítási (deurbanizációs) folyamatot lehet kimutatni a szocializmusra való átmenet első éveiben; más országokban, így Kínában a maoista időszakban, valamint különböző időpontokban Kubában a kelet-európainál is késleltetettebb a városfejlődés, az iparosodás nem lassan növekvő, hanem stagnáló városi népességgel történt.

Ez az írás nemcsak azért jelentett előrelépést, mert most a szocializmust a kapitalizmustól megkülönböztető urbanizációs mintáknak már egy lágabb körét tudtuk meghatározni, hanem azért is, mert tudatosabban törekedtünk arra is, hogy összekapcsoljuk a városfejlődési sajátosságokat a társadalmi struktúra átalakulásának a jellemzőivel. Így például kimutattuk, hogy a várostalanítási politikák – bár szélsőséges megnyilatkozási formákban csak Vietnamban és Kambodzsában (esetleg egy egész rövid időszakban Kínában) voltak megfigyelhetők – hatottak minden szocialista országban. Ez a várostalanítási politika szorosan összefüggött a korábbi középosztály, a tulajdonos polgárság és kispolgárság felszámolásával. Rákosin ugyan Pol Pot ugyancsak túltett örökségben, de azért a kitelepítési politika az ötvenes évek eleji Magyarországon igencsak analóg Kambodzsa „várostalanítási” politikájával a hetvenes években.

Érdekesebbek persze a késleltetett városfejlődés társadalmi strukturális implikációi. Ezzel foglalkozom részletesebben „A szocialista mezőgazdaságban folyó családi termelés különböző elméletei” című, Manchin Róberttel közös írásomban. A hazai, késleltetett városfejlődés rendkívüli, nem várt és nem szándékolt következménye a szocialista proletarizálódási folyamat lassúsága és ellentmondásos jellege. A városfejlődés késleltetésének funkciója a szocialista iparosítás korszakában a városi lakossági infrastruktúra fejlesztésének minimalizálása s az ipari infrastrukturális beruházások maximalizálása volt (amint Rákosi szokta volt mondani: ne együk meg az aranytojást tojó tyúkot!). Ennek eredményeképpen azonban az új munkásságnak mintegy fele-kétharmada falusi lakos maradt. Ez a kizsákmányolás sajátos formáját jelentette, hiszen így módon a falun lakó s városban dolgozó munkásságot megfosztották az állami költségvetésből szubvencionált, rangosabb városi infrastruktúra-fejlesztés gyümölcsseitől. De amint azt már „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai”-ban hangsúlyoztuk, ez a falusi munkásság nem volt passzív áldozat: kiokoskodta, hogy miként tudja ezt a hátrányát előnyére fordítani. Képzeltette a második gazdaságot, különösképpen a mezőgazdaságban, de a falusi ipari és szolgáltató szektorban is. Felvirágoztatta a magyar mezőgazdaságot, a történelemben először megoldotta egy szocialista országban a lakosság élelmiszerral való ellátását, magának tisztas életszínvonalat biztosított, végrehajtotta a falusi lakásállomány „rekonstrukcióját”, állami szubvenciók nélkül jobb házakat építve magának, mint amivel az állam az agyonszubvencionált lakásszektorban saját kádereinek tudott kedveskedni.

A szocialista társadalmi struktúra fejlődése szempontjából azonban a legjelen-

REPLIKA

több konzekvenciája ennek a jelenségnek az volt, hogy hatalmas, tartós, önmagát reprodukálni képes félproletariátus alakult ki. A szocializmusról kiderült, hogy a kapitalizmusnál kevésbé képes proletarizálni, függő, bérmunkási helyzetbe sodorni a népet. Legalábbis Magyarországon nem alakult ki a klasszikus értelemben vett, nagy proletariátus, hanem egy olyan bérmunkás réteg, amely egyik lábával a bérmunka világában, másik lábával pedig a kispolgári, kistermelői világban állt.

Az ötvenes években és a hatvanas évek közepéig ez a félproletári pozíció pusztán defenzív volt, de azután, a Kádár-rendszernek abban az egy évtizedes „aranykorában”, amikor Kádár és a körégyűlt politikai garnitúra a legnagyobb kompromisszumképességet mutatta, előmerészkedik ebből a defenzívából, elsősorban a korábbi áruterelési hagyományokkal rendelkező családokból származók, és kis, háztáji kertjeikben áruterelő törpeüzemeket létesít. Ahelyett, hogy félproletár helyzetükből a proletarizálódás útjára léptek volna, abba az irányba haladtak, amit Erdei Ferenc annak idején parasztpolgárosodásnak nevezett.

Az elméletet, amit jórészt Erdei Ferenc és Juhász Pál munkái alapján szintetizáltam, a „félbeszakított polgárosodás elméletének” neveztem el. Erdei Ferenc, Szűcs Jenő, Gunszt Péter és mások nyomán azzal érvelek, hogy a hazai történelmet úgy is fel lehet fogni, mint időnként nekilendülő, majd el-elakadó polgárosodási folyamatot. Legutóbb ez a polgárosodási folyamat 1948–49-ben akadt meg, majd a hatvanas évek közepe táján lassan újra beindult, s a nyolcvanas évekre már messzemenő következményekkel járt a hazai társadalmi szerkezetben.

Ebből a szempontból az elmúlt negyven esztendő zsákutcának, költséges, nagy vargabetűnek fogható fel. A legutóbbi évek legpregnansabb folyamata, hogy Magyarország megpróbál (Lengyelországhoz hasonlóan) visszatérni ahhoz az organikusnak vagy közép-európainak nevezhető úthoz, amelyről az orosz kommunista etatizmus erőszakkal Kelet felé kényszerítette. Ezután a meglehetősen költséges keleti kaland után a régió mintha megpróbálná helyét ismét megtalálni Európa közepén, valamiféle „harmadik úton” a kollektivistább és etatistább Oroszország és az individualistább, versenyre inkább hajlamos Nyugat-Európa között.

A történeti kontinuitás problémája már „A regionális fejlődés és gazdálkodás” című dolgozatomban is fő téma volt: ott azonban a hangsúly azon volt, mennyire nem véletlen, hogy Magyarország a szocialista jellegű fejlődés felé fordult, hiszen a nyugati fejlődéstől már hosszabb ideje leszakadt, s a szocialista stratégia a felzárkózás lehetőségét ígérte. Újabb írásaimban a történeti kontinuitás kérdése nem kevésbé érdekel, de most inkább azt hangsúlyozom, mennyiben volt a kommunista korszak eltérés történeti hagyományainktól (bár korábbi írásaimnak azt a tételét, mely szerint ez az eltérés csak bizonyos történeti sajátosságok miatt volt lehetséges, továbbra is fenntartom), s hogy most, a posztkommunista korszakban a társadalom organikus fejlődési útjára igyekeznek vissza. Ezzel persze nem állítom, hogy az elmúlt negyven esztendő semmi tanulsággal nem szolgált. Úgy képelem, hogy a magyar társadalom arra az útra tér vissza, amelyről 1949 körül térítették le, de nem gondolom, hogy szükségképpen ugyanarról a pontról kell indulnia. Bizonyos értelemben rosszabb, más értelemben jobb pozícióban van a társadalom a nyugati világhoz való csatlakozást illetően. Rosszabb a helyzete azért, mert a kommunista korszak óriási károkat okozott társadalmi szerkezetében,

főleg a polgárság szenvedett hatalmas vérvesztést. Rosszabb a magyar gazdaság helyzete is a világpiacon, ma nagyobb a távolság gazdasági értelemben Magyarország és Ausztria között, mint az 1910-es vagy az 1930-as években volt. Jobb helyzetben van viszont főleg azért, mert megtanulta a kommunizmus leckéjét. Nehéz elképzelni, hogy Erdei Ferenchez hasonló, éleslátású gondolkodókat még egyszer megkísérthetne a kollektívizmus eszméje. Erdei, a magyar polgárosodás fontos teoretikusa már a szárszói konferencián tragikus módon lemondott a polgárosodás programjáról a szocialista proletarizáció tervének javára. Ez talán újra nem következhet be. Jobb helyzetben vagyunk már csak azért is, mert a társadalmi struktúra bizonyos racionalizálódása mégiscsak végbement. A magyar társadalmi struktúrát mind a két világháború között, mind ma kettős társadalmi szerkezet jellemzi: mindkét esetben egy rendi jellegű hierarchia domináns, amely sorvasztja, torzítja az alternatív, polgárosodó struktúrát. Mai lehetőségeink viszont azért reményt keltőbbek, mint mondjuk a harmincas években, mert a mai rendi struktúra instabilabb, kevesebb önbizalommal rendelkezik, s reményeim szerint kevésbé lesz képes a polgárosodás erőit visszatartani, mint egykor az úri középosztály és a földbirtokos arisztokrácia.

1988 májusát s különösen 1989 januárját-februárját követően a társadalmi változás folyamata Magyarországon felgyorsultak, a társadalom posztkommunista, polgári átalakulása egyre nyilvánvalóbbá vált. 1989 során ez a fejlődés legdrámaiban a politika szférájában zajlott. Az egypártrendszerű diktatúra megdőlt, ma Magyarországon többpártrendszerű, valamelyest demokratikus politikai rendszer működik. Ez a politikai átalakulás most – 1989 júliusában – szinte kizárólag az értelmiséget foglalkoztatja, a társadalom túlnyomó többsége közönnyel, esetleg értetlenséggel szemléli az értelmiség gyors politizálódását és polgárosodását.

Ilyen körülmények között könnyen tűnhet úgy, mintha ez a polgárosodási folyamat elsősorban értelmiségi jelenség, a polgári nyilvánosság létrejötté értelmében vett polgárosodás lenne. Az elmúlt hónapok lázas változásainak fényében úgy tűnhet, mintha az elmúlt évtizedeket éppenséggel változatlan és stagnálás jellemezte volna.

Mint *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz szerzőjének*, nekem a történelem felülnézeti, értelmiségi interpretációja cseppet sem tetszik, s azt gondolom, hogy az empirikus tényekkel szembeítve sem állná ki a tudomány próbáját. 1988-1989 eseményei sok szempontból a két évtizedes polgárosodási folyamat eredményei, melyben a parasztpolgárosodás, a kispolgárosodás köznapiasabb, kevésbé látványos folyamatai rímelték – gyakran időbeli eltolódással – az értelmiség tudati, nyelvi, illetve életmódbeli polgárosodására s kulmináltak a kommunizmus mostani látványos összeomlásában, az uralkodó bürokratikus rend széthullásában.

Nyomatékosan hangsúlyozni szeretném, hogy ebben a folyamatban a magyar társadalom milliói távolról sem passzív megfigyelők, hanem igencsak aktív résztvevők voltak. A hetvenes évek elején a magyar falun már igencsak találkoztunk százával, ha nem ezrével a parasztpolgárosodás útjára lépő földművelőkkel, szarvasmarhatenyésztőkkel, csirkefarmosokkal, törpetraktor-„gyárosokkal”: többnyire közép- vagy módosabb paraszti sorból származó, a piaci lehetőségeket gyorsan felismerő vállalkozókkal. A paraszt-munkások milliói a hatvanas évek közepére másfél-két évtizedes osztályos utóm után offenzívába lendültek, napról napra növelték autonómiájukat a magánéletük,

REPLIKA

a gazdasági tevékenységük terén. Évről évre csökkent az állami szektorban, s nőtt a saját gazdaságban ledolgozott órák száma, nőtt a saját munkaszervezetben előállított nemzeti jövedelem részaránya, csökkent az államtól kapott fizetések jelentősége a megélhetésben, fokozódott az ország megélhetésének és exportjának az ő magántermelésüktől való függése. Csendes, alulról jövő forradalom zajlott le, szűk jogi-politikai korlátok között. A mindennapok forradalmában ezek a polgárosodó parasztok, munkások, kistisztviselők nem vették be az „állam várát”, mégcsak körül se zárták, hanem megkerülték, s mellette teremtettek dinamizmust és viszonylagos jólétet.

Nem lenne méltányos tehát, ha ma a politizálódó értelmiség ezt a kispolgári, a túlélés technikáiban annyi leleményességet tanúsító Magyarországot azzal vádolná, hogy közönyös és nem akarja önmagát felszabadítani, pusztán azért, mert egyelőre még gyanakvó, fél valami újabb úri huncutságtól, s jobban szeretné látni-tudni, mi haszna lesz neki abból, ha a káderek vagy netán az értelmiségiek egyik elitjét egy másik váltja fel az uralomban, még ha az eliteknek ez a váltakozása mostantól kezdve rendszeressé válik is.

Az elmúlt két évtizedben a magyar polgári fejlődés aránytalanságát éppenséggel az adta, hogy a polgári (pontosabban kispolgári) fejlődés előbbre járt a gazdaság, vagy a *Besitzbürgertum* értelmében s elmaradottabb volt a politika szférájában, a *Bildungsbürgertum* értelmében. A hazai értelmiség zöme még mindig államértelmiség volt (a hetvenes évek közepe után disszidenssé váló másként gondolkodók kezdetben igencsak szűk köre kivételével), amikor a társadalom alapzatán a kispolgárosodás folyamata már ugyancsak belendült. A mai helyzetet újabb, másféle aránytalanság jellemzi. A gazdasági értelemben vett polgárosodás 1985 körül már jogi és politikai korlátokba ütközött, a *Besitzbürgertum*-ból igazi tulajdonos, vállalkozó polgárság megfelelő jogbiztonság, a magánvállalkozást serkentő, védő állami politika nélkül nem válhatott. Ezzel szemben 1988–1989-ben a korábbi kispolgárosodási fejlődés következtében a hatalom bástyáin nyitott rések között átszivöltött a polgári demokratikus fejlődés, melynek élén értelemszerűen a gyorsan polgári jelleget öltő értelmiség áll.

Különös visszatérés ez a 19. század közepének társadalmi-politikai viszonyaihoz. Akkor is egy olyan polgári fejlődés beindítása látszott a feladatnak, amelyet kellőképpen fejlett *Besitzbürgertum* hiányában az akkor főként nemesi származású értelmiségiekből (ezeket nevezte Mannheim Károly „szabadon lebegő értelmiségieknek”) álló *Bildungsbürgertum*-nak kellett volna elvégeznie. Ma, a posztkommunizmusba való átmenet korában, ismét azzal a paradox, olyannyira közép-európai feladattal találja szembe magát a nemzet, hogy polgárosodnia kell polgárság nélkül. Ismét a *Bildungsbürgertum*-nak kell utat mutatnia. Ha egy mondatban kellene összefoglalnunk Nyugat-Európa és Közép-Európa különbségét, akkor azt mondhatnánk, hogy a polgárosodás folyamatában a *Besitzbürgertum* és a *Bildungsbürgertum* dialektikájában Nyugat-Európában (Hollandiában, Dániában, Angliában mindenképpen, de talán még Franciaországban is) az elsők, Közép-Európában (már Németországban is, főként Németország keleti régióiban és Ausztriában) pedig a másodikon volt hagyományosan a hangsúly. A szociológus-kommentátor mindössze azt remélheti, hogy ez alkalommal a *Bildungsbürgertum* eredményesebb munkát végez, mint a múlt században. Az 1890-es éveket követően a polgári fejlődés nem utolsósorban az úri középosztály dzsentri jellege, a főként zsidó és német

származású tulajdonos polgárság elleni érzelmei, előítéletei, diszkrimináló társadalmi gyakorlata miatt futott zátonyra. A politikai aktivista értelmiségnek, mely persze szeretne tagokat és szavazatokat szerezni most formálódó pártja számára, türelmesnek kell lennie. A polgárosodásában már nemegyszer megrekedt magyar társadalom nem ok és történelmi tapasztalat nélkül bizalmatlan értelmisége iránt s tart az írástudók újabb árulásától, éppenséggel nem Benda értelmében, hanem abban az értelemben, amelyről Konráddal írtunk annak idején. A kölcsönös bizalmatlanságnak ezt a hibás körét csak a demokratikus politikai folyamat tudja áttörni, melyben a polgárosodó magyar értelmiségnek meg kell tanulnia, hogy útmutatás, a jövő társadalom képe, víziók megálmodása, tanítás helyett a dolga inkább szolgálat: vezetés, a célok kitűzése helyett dolga a társadalmi részérdekek artikulációja, s a célok közötti választást a választópolgároknak a tudomány logikájában gondolkodók számára sokszor annyira irracionálisnak tűnő politikai bölcsességére kell bíznia. Sokat kell tanulnia a magyar kispolgárnak, hogy a holland polgárok állampolgári öntudatáig és önértetéig eljusson, és sokat kell az elmúlt évszázadban a nacionalizmus, rasszizmus és kommunizmus között lavírozó s a túlélés technikáiban – nem értelmiségi sorstársaihoz hasonlóan jól képzett – értelmiségnek felejtetnie jobboldali és baloldali „teleokráciából” ahhoz, hogy igazi társadalmi küldetését mint szakértelmiségi vagy mint ettől a szereptől magát világosan elhatároló professzionális politikus egy valóban polgári társadalomban be tudja tölteni.

III. Fontosabb, idézett publikációk

(a) Könyvek

Új osztály, állam, politika. Budapest: Európa Kiadó, 1990.

Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary. Madison: University of Wisconsin Press and Cambridge: Polity Press, 1988 (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével). Magyar kiadás: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*, megjelenés alatt a Tudósítások Kiadónál.

Urban Inequalities under State Socialism. Oxford: Oxford University Press, 1983. Magyar kiadás: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek államszocialista társadalmakban.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

The Intellectuals on the Road to Class Power. (Konrád Györggyel közösen) New York: Harcourt, Brace and Jovanovich, 1979. Magyarul: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat, 1989.

Az új lakótelepek szociológiai problémái. (Konrád Györggyel közösen) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

A lakóhely mint közösség. (Nemes Ferencsel közösen) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

(b) Tanulmányok

„Housing policy in the emergent socialist mixed economy of Eastern Europe”, *Housing Studies*, 4, 1989/3, 167–176.

REPLIKA

- „Eastern Europe in an epoch of crisis – towards a socialist mixed economy?” in: Nee, Victor-David Stark (eds.), *Remaking the Socialist Economy*, Stanford University Press, 1989, 208–232.
- „The legal profession and the rise and fall of the New Class”. (Bill Martinnal). In: Abel, Richard (ed.), *Lawyers in Society*. vol. 3. Berkeley: University of California Press, 1989.
- „The three waves of New Class theories” (Bill Martinnal), *Theory and Society*, September 1988, 645–667.
- „Housing inequalities and occupational segregation in state socialist cities”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 11, 1987/1, 1–8.
- „Social policy under state socialism” (Manchin Róberttel). In: Esping-Anderson, G., L. Rainwater, M. Rein (eds.), *Stagnation and Renewal in Social Policy*. White Plains, N.Y.: Sharpe, 1987, 102–139. Magyarul: *Medvetánc*, 1986/2–3, 69–111.
- „Theories of cultural capital and beyond” (Bill Martinnal). In: Eyerman, Ron–Thomas Soderquist (eds.), *Intellectuals, Universities and the State*. Berkeley: University of California Press, 1987, 16–49.
- „The prospects and limits of the East European New Class project – an auto-critical reflection on *The Intellectuals on the Road to Class Power*”, *Politics and Society*, 15, 1986–87/2, 103–144.
- „Theories of family agricultural production in collectivized economies” (Manchin Róberttel), *Sociologia Ruralis*, 1985/3–4, 248–268.
- „The city in the transition to socialism” (P. Murray-vel), *International Journal of Urban and Regional Research*, 1984/1, 90–107.
- „The intellegentsia in the class structure of state-socialist societies”, in Burawoy, M.–T. Skocpol (eds.), *Marxist Inquiries – Studies of Labor, Class and States*. *American Journal of Sociology*, 88, Supplement 1982, 287–326.
- „The relative autonomy of the state or the state mode of production”, in: Dear, M. J.–A. J. Scott (eds.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Societies*. London: Methuen, 1981, 565–591. Magyarul: *Medvetánc*, 1982/2–3, 19–48.
- „Urban development and regional management in Eastern Europe”, *Theory and Society*, 1981/2, 169–205.
- „Social inequalities in state socialist redistributive economies – dilemma for social policy in contemporary socialist societies of Eastern Europe”, *International Journal of Comparative Sociology*, 1978/1–2, 63–87.
- „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai”, (Konrád Györggyel) *Valóság*, 1971/12. Angolul: in: Brown, A. A. – J. A. Licari – E. Neuberger (eds.), *Urban and Social Economics in Market and Planned Economies*. Vol.1. New York: Praeger, 1974, 206–226.